

Magyarországi nyomdászjelvények a 18. században

V. Ecsedy Judit

18. századi nyomdász- és kiadói jelvényeink számbavételére eddig nem került sor.¹ Ismeretes a könyvnyomtatás kézműipari korszakának az a magyarországi sajátossága, hogy nálunk a könyvkiadás és a nyomtatás a legkritkább esetben vált külön: nyomdászaink nyomdászkiadók voltak, vagyis nagyrészt saját kockázatra jelentettek meg, nyomtattak ki könyveket. Ezért most is nyomdász- és kiadói jelvényekről beszélünk.

1. kép. Samuel Brewer babérkoszorús nyomdászjegye a *Cynosura jurisperitorum* c. műből (Lőcse, 1700). RMK II 2004. Mérete: 43×42 mm

Mint hogy a magyarországi nyomdászok körében nem volt általánosan használt a nyomdász-, illetve kiadói jelvény már a korábbi századokban sem, állandóan visszatérő kérdés,

hogy egy-egy olyan dísz, amelyet a nyomdász több alkalommal is használt címlapjain, vajon nyomdászjegyek tekinthető-e vagy sem. A magunk részéről azt a megoldást választottuk, hogy összeállításunkban a nyomdász- és kiadói jelvényeket inkább tágabban értelmezzük.

2. kép. Johann Brewer fametszetes kalligrafikus nyomdászjegye a *Rudimenta* c. műből (Lőcse, 1701), RMK I 1590. Mérete: 35×40 mm

A 18. század folyamán használt hazai nyomdászjelvények egy része az előző századra nyúlik vissza.² Áttekintésünkben a korábról áthagyományozódott és a 18. században megjelent nyomdászjelvényeket együtt tárgyaljuk, a csoportosítás elve nem az időrend, hanem a motívum. A mostani dolgozat keretében azonban minden nyomdász- és kiadói jelvény felsorolására nem ke-

rülhet sor, hanem csak a jellemzőbbekre és a tendenciák bemutatására.

KALLIGRAFIKUS MONOGRAMOK

A lőcsei Samuel Brewer 1672-től használt egy, a nevére utaló egyedi nyomdászjelvényt. A babérkoszorúban elhelyezett, összefonódó S és B betűk fölött ötágú koronában a DOMINUS szó, lent szalagcsokorban a PROVIDEBIT szó olvasható, amelynek jelentése: AZ ÚR GONDOT FOG VISELNI. (1. kép) A család még a 18. század folyamán is használta, Samuel Brewer halála után is. A lőcsei nyomdászdinasztia egy későbbi tagjának, Samuel fiának, Johann Brewernek ugyancsak volt kalligrafikus, de az előbbinél jóval bonyolultabb rajzú, dekoratív, stilizált nyomdászjegye. A pálmaágakkal övezett díszből, az egymásba fonódó betűkből a családnévre utaló B betű kétségkívül kiolvasható, a J betű már nehezebben. (2. kép)

Ugyanennek a jelvénynek változatát találni Pápai Páriz Ferenc Lőcsén kiadott szótárának rézmetszetes díszcímlapján is, amelynek művésze I. G. Wolffgang volt. A rézmetszetes címlap a könyv címén kívül

1 Néhány 18. századi jelvényt bemutat Boris Bálent összeállítása, de lelőhelyüket, előfordulásukat általában nem közli. ld.: Bálent, Boris: Niečo o tlačiarskych signetoch. In: Slovensky typograph 1943. 4. 86–90.

2 A 17. századról szóló összeállítást lásd a Magyar Grafika egy korábbi számában: V. Ecsedy Judit: Magyarországi nyomdászjegyek a 17. században. In: Magyar Grafika 1990. 63–68.

3. kép. A Brewer-örökösök kalligrafikus monogramja. Részlet Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*. c. szótárának rézmetszetű díszcímlapjából (Lőcse, 1708, apud haeredes Samuelis Brewer). Metszője: I. G. Wolfgang. A címlap teljes mérete: 180×116 mm

babérkoszorús nőalakot, kakast, homokórát, könyveket ábrázol, és alsó részében ott látni azt a kalligrafikus emblémát, amelyből „Johann Brewer” monogramja olvasható ki. (3. kép)

A 18. század elején használt monogramos nyomdászjegyről átugrunk az egyik legkésőbbire: a század végéről, Erdélyből ismerünk egy olyan kalligrafikus nyomdászjegyet, amelyet a szebeni Barth nyomdászcsalád tagjai használtak több alkalommal. (4. kép) A név kezdőbetűjét jelölő B betű tükörkép formájában összefonódva jelenik meg, fölötte ötágú korona, alatta ugyancsak

4. kép. A nagyszebeni Barth-család kalligrafikus nyomdászjelvénye a *Buss-Andacht* c. műből (Nagyszeben, 1755, Johann Barth). Mérete: 36×55 mm

összefonódó olajfaágak. A dísz új, éles vonalú, dekoratív hatású. Akár a lőcsei Brewer-, akár a nagyszebeni Barth-család itt bemutatott jelvénye is a nyomdász- és kiadói jelvényeknek ahhoz a típusához tartozik, amely nem utal a foglalkozásra, jóllehet a címlapon való elhelyezéséből sejthető, hogy a nyomdászról van szó.

FAÁBRÁZOLÁSOK

Az előző században használt, fát ábrázoló nyomdászjegyeknek szinte mindegyike továbbélt a 18. században. Ezek közül az Elzevier-család NON SOLUS feliratú nyomdászjegyét a 17. században 25 alkalommal, a 18. században három alkalommal használták idehaza. 1650 és 1794 között összesen nyolc magyarországi nyomdász használta, négyféle változatban.

A legnagyobb múltra a Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyéből származó Elzevier-embléma tekinthet vissza (első előfordulása 1650-ből való). (5. kép) Tőle a kolozsvári nyomdába került, és még M. Tótfalusi Kis Miklós is használta

5. kép. Az Elzevier-család NON SOLUS-emblémája, amelyet a váradi Szenci Kertész Ábrahám nyomdász használt pl. a *Spirituales piae animae deliciae* c. műben (Várad, 1651, Szenci K. Ábrahám), RMNy 2403. Mérete: 31×37 mm

néhány 18. sz. eleji kiadványának címlapján. Nem állíthatjuk biztosan, hogy a szilla alatt álló magányos férfialakot megjelenítő dűcot nyomdászjegyként használta. Mindenesetre a Tótfalusi gazdag és színvonalas betűkészletéhez tartozó szegényes díszkészletnek egyik dekoratívabb darabja volt. Ez a dűc megvolt még 1805-ben is, amint az a kolozsvári Református kollégium tipográfiajának inventáriumában látszik.

Méretében és rajzában is nagyon hasonló, de mégsem azonos a fentivel Töltési István NON SOLUS nyomdászjegye, amely amikor egy 1718-as komáromi nyomtatványának címlapján feltűnik, még nagyon jó állapotban van. (6. kép) Töltési István 1685-ig a debre-

6. kép. Az Elzevier-család NON SOLUS-emblémája, amelyet Töltési István komáromi nyomdász használt az *Isten eleibe föl-botsándó arany temienező* c. könyvben (Komárom, 1718, Töltési István). Mérete: 31×40 mm

eni városi nyomda mestere volt, majd 1705-ben, Komáromban tűnt fel. 1686 és 1704 közötti éveiről semmit sem tudunk, tehát annak a felszerelésének eredetét sem ismerjük, amellyel Komáromban nyomtatott. A lőcsei Brewer-nyomda is használta az Elze-

vier-nyomdászjegy egy megint másik változatát a 17. század végén és a következő század elején. Az ő esetében is kérdés, hogy vajon honnan került Brewerhez ez a dísz, még-hozzá meglehetősen elhasznált állapotban.

Egy másik, fát ábrázoló nyomdászjegyet, ET FLORE ET FRUCTU (VIRÁGGAL ÉS GYÜMÖLCSSEL) írásszalaggal a már említett Töltési István használta még debreceni nyomdász korában, 1685-ben. A dísz ott maradt Debrecenben, tudomásunk szerint legutoljára debreceni nyomdász 1743-ban alkalmazta. (7. kép) Erre utalt Benda Kálmán a debreceni nyomda történetéről írva, amikor a kép magyarázatoként azt írta: „Fa alatt sisakos alak”. Az embléma azonban nem ismeretlen, mert az ugyancsak németalföldi, utrechti Waesberghe műhely nyomdászjegye.

7. kép. A debreceni nyomdászok által használt ET FLORE ET FRUCTU feliratú embléma (Debrecen, 1743). Mérete: 41×44 mm

A debreceni nyomdának más, fát ábrázoló és ugyancsak idegen nyomdászok emblémájaként szolgáló díszje is volt. Ez pedig a francia Estienne nyomdász- és kiadócsalád emblémájának csonkított tükörképe, amelyet eredeti formájában

a bibliai „NOLI ALTUM SAPERE”, azaz szó szerint NE KÍVÁNKOZZ A MAGASBA, másképpen: „FEL NE FUVALKODJÁL” [HANEMFÉLJ–Róm. 11. 20] jelentésű írásszalag díszített. Fa alatt álló férfialakot ábrázol, vele szemben a fáról lehulló faágak. Az írásszalag a debreceni használat során mindvégig üres, tehát az emblémához tartozó mottót (jelmondatot) kitörölték. (8. kép)

8. kép. A párizsi Estienne-nyomdászcsalád jelvényét a debreceni nyomdászok tükörkép formájában és üres írásszalaggal használták (Debrecen, 1703). Mérete: 30×50 mm

E másodlagosan használt nyomdászjelvényekkel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogyan lehetett ilyenekhez hozzájutni. Vajon hazai mesterek másolták-e le az eredetit? Az egy-egy neves németalföldi nyomdászcsaládhoz kapcsolódó jelvényeket ugyanis a hazai nyomdászok akkor használták, amikor azok hazájukban még javában működtek.

A fát ábrázoló emblémák közül egy további díszet említhetünk még: az eredetileg Karancsi György debreceni nyomdász fás emblémája, amely tovább élt a 18. században is. Sem előképe, sem eredete nem ismert. A négyzetet bezáró, levelekkel körülvett fa alatt az 1663-as évszám, és a „PACEM TE POSCIMUS OMNES”, azaz BÉKE, MINDNYÁJAN TÉGED ÓHAJTUNK je-

lentésű írásszalag fut végig. (9. kép)

Amint láttuk, a fát ábrázoló nyomdászjelvények mindegyikének eredete a 17. századra nyúlik vissza.

9. kép. A debreceni nyomdászok másik fát ábrázoló emblémája az 1663-as évszámmal (Debrecen, 1703). Mérete: 62×63 mm

A 18. században újonnan megjelenő hazai nyomdászjelvények közös jellemzője, hogy a korábban használtaknál bonyolultabb, összetettebb ábrázolások. Valójában két motívum váltakozik: egyrészt a könyvnyomtatással kapcsolatos képi ábrázolások, másrészt az allegorikus tájak.

KÖNYVNYOMTATÁS ÁBRÁZOLÁSA

A nyomdászjelvényeknek az a csoportja, amelybe a pécsi Engel-nyomda jelvénye is tartozik, a könyvnyomtatás eszközeit bemutató, gyakran allegorikus ábrázolás. Johann Joseph Engelnek, az első pécsi nyomda alapítójának egyik korai kiadványán, az 1777-ben megjelent a pécsi egyházmegye történetét tárgyaló művén látható ez a nyomdászjelvény először. Háromfokú emelvényen áll a nyomdász nevére utaló angyal,

kiterjesztett karokkal, egyik kezében liliom, másik kezében nyitott könyv. Az emelvény alatt az angyal jobbán könyvsajtó, balján szedőszekrény, alul a „CRESCIT EUNDO” (HALADVA NÖVEKSZIK) mottó. A nyomdászjelvény felső részét indák, felhők és stilizált korona fogja közre. A naiv bájjal megfogalmazott nyomdászjegy a csizmás angyallal, valóban eredeti és egyedi. (10. kép)

10. kép. A pécsi Engel-nyomda jelvénye Salagi, St.: *De statu ecclesiae* c. művén (Pécs, 1777, Johann Joseph Engel). Mérete: 42×52 mm

Hasonló szerkezetű, ugyancsak személyre szabott és még inkább allegorikus megfogalmazású Peter Simon Weber pozsonyi nyomdász jelvénye. Középen a lobogó ruhájú nőalak egyik lába földgömbön, a másik koponyán nyugszik, egyik kezében homokórát, másikban nyitott könyvet tart. Feje fölött az Atyaisten jelképéként a sugaras szem, a nőalak jobboldalán sajtó és könyvet tartó gyermekalak, a sajtó oldalában a kinyitott könyv-lapokon az S P W betűk olvashatók, vagyis a nyomdász nevének kezdőbetűi. A nőalak baloldalán szedőszekrény, néhány kötet könyv és a kereskedésre utaló Merkur-pálca. A nőalak és a DEO ET CONATU, AZAZ ISTENNEL ÉS IGYEKEZETTEL fel-

iratú írásszalag között koronás magyar címer. (11. kép) Ez a meglehetősen összetett nyomdászjegy tehát egyszerre általános, allegorikus és személyre szóló.

11. kép. A pozsonyi Weber-nyomda jelvénye 1783-ból, az *Ode auf die beglückte* c. üdvözlővers címlapján (Pozsony, 1783, Simon Peter Weber). Mérete: 45×62 mm

A következőkben a bécsi Johann Thomas von Trattner nyomdászjelvényeiről ejtek néhány szót. Nyomdász- és kiadói jelvényei több változatban is előfordulnak, a legkorábbi 1760-ban kiadott betűmintakönyvének címlapján látni (általunk 1. változatnak nevezett). (12. kép) Itt két koronás oszlop látható, középen nőalak, körülötte a könyvnyomtatás eszközei. A középen ülő nőalak

12. kép. A bécsi Trattner nyomda és kiadó 1. jelvénye *Specimen characterum* c. betűmintakönyvén (Wien, 1760, Johann Thomas v. Trattner). Mérete: 45×53 mm

balján egy nyitott könyvön szívalakban elhelyezett JTT betűk olvashatók, tehát Trattner kezdőbetűi. A nőalak jobb keze fölül réznyomó sajtó egy részét és betűöntő készüléket látni, a szedőszekrény szinte a háta mögött van. A kép rendkívül finom árnyalása különösen az oszlopokon és az írásszalagon figyelhető meg. A fent lebegő írásszalagon és az alapon a jelmondat: ALTIUS LABORE ET FAVORE. A bécsi Trattner nyomdászjelvényeinek egy további változata (az általunk 2. változatként jelölt) (13. kép) nagyon hasonló az előbb leírthoz, minden részletében megegyezik, de metszésében mégsem ugyanaz. Kidolgozása teljesen más, jóval sematikusabb, mint a fenti, finoman árnyalt változat. Az írásszalag és a talapzaton lévő jelmondat azonos.

13. kép. A bécsi Trattner nyomda és kiadó 2. jelvénye Izzo, J.B.: *Elementa architecturae* c. művén (Wien, 1764, Johann Thomas v. Trattner). Mérete: 34×40 mm

Az alapvető motívumaikban megegyező emblémák sorában egy harmadik változatban a nőalak nem két, hanem négy koronás oszlop között ül. (14. kép) Ezt az emblémát a bécsi Trattner 1775 és 1787 között használta. A jelmondat itt is ugyanaz, de nem szerepel-

14. kép. A bécsi Trattner 3. jelvénye Baumeister, *Institutiones* c. művén (Wien, 1775, Johann Thomas v. Trattner). Mérete: 40×52 mm

nek az emblémában a JTT betűk, azaz Trattner kezdőbetűi.

Kérdézhetnénk, hogyan kerülnek a magyarországi nyomdász- és kiadói jelvények közé a bécsi Trattner emblémái. Erre a kérdésre választ ad a Nagyszébenben működő Martin Hochmeister nyomdász-, illetve kiadói jelvénye.

Ez a könyvnyomtatás minden műveletét bemutató szép metszet ugyanis azzal lép meg bennünket, hogy pontos utánmetszése a bécsi Johann Trattner sűrűn alkalmazott nyomdász- és kiadói jelvényének (3. változat). A nagyszébeni Hochmeister nemcsak a képi ábrázolást vette át, másolta le pontosan, hanem ugyanaz a mottó is. Különösen érdekes, hogy a nagyszébeni Hochmeister ezt a könyvét, amelyen a Trattner-féle nyomdászjegy látható, császári és királyi privilégiummal adta ki, ahogyan az a nyomdászjelvény alatti sorokban olvasható. Hochmeisteré a Trattneréhez megtévesztésig hasonló, de mégsem ugyanaz a metszet, ugyanakkor figyelemre méltó a jelmondat változtatás nélküli átvétele. Hochmeister a Trattner-féle emblémák-

nak azt a változatát másolta le, amelyen nincs monogram. Négy koronás oszlop között, kissé a kép baloldalán nőalak ül (15. kép), egyik kezében szedővas, a másikkal a sajtók felé mutat. Balján ugyanis egy könyvnyomtató prés és egy jellegzetes forgatható karú másik prés látható, amely a rézmetsetek nyomtatásához szolgált. Háta mögött szedőszekrény, lábánál könyvek és papírlapok, a kép előterében tűzrakással kályha, a betűöntéshez szolgáló jellegzetes bemélyített edénnyel. Az oszlopokat virágfüzérek kötik össze, fent közepén griffmadár tartja csőrében az ALTIUS feliratú szalagot, lent a talapzat felirata pedig LABORE ET FAVORE, amelyek együttes jelentése MUNKÁVAL ÉS PÁRTFOGÁSSAL MAGASABBRA.

15. kép. A nagyszébeni Hochmeister-nyomda jelvénye a *Verbesserte Anleitung...* c. mű címlapján (Szeben, 1783, Martin Hochmeister). Mérete: 44×56 mm

A bécsi Trattner kiadó és nyomda kiadványai természetesen közkézen forogtak Magyarországon és Erdélyben, hiszen a nagy példányszámú könyveket jól szervezett kereskedői hálózat terjesztette Magyarországon is. A nagyszébeni Hochmeister akkor használta a bécsi Trattner

nyomdász- és kiadói jelvényét, amikor maga Trattner is javában használta Bécsben. Érdekes ugyanakkor, hogy a pesti Trattner-cég kiadványain egyszer sem sikerült felfedezni a Trattner-féle nyomdászjelvényt.

ALLEGORIKUS TÁJAK

Az allegorikus tájbrázolások ugyan a jelmondatot, a mottót illusztrálják, de jelentésükben kétségkívül az illető nyomdász szakmai hitvallását is magukban rejtik. A tengerből kiemelkedő szikla, mint nyomdászjegy több európai nyomdászkiadó jelvényének fő motívuma is, de ugyanez az alapmotívuma a pozsonyi Patzkó nyomdász- és kiadói jelvényének is. Franz August Patzkó különleges helyet foglal el nemcsak a pozsonyi, hanem az ország összes nyomdásza között. Az olmtízi származású és Pozsonyban megtelepedett Patzkó hamarosan a pozsonyi Landerer legkomolyabb versenytársa lett. Alábbiakban ismertetendő emblémái a nyomdászjegyeknek ahhoz a típusához tartoznak, amelyeknél az ábrázolás nem utal a tulajdonos foglalkozására. Öt azonos motívumú és összesen hat, a nyomdász monogramját megjelenítő jelvény példa nélküli a hazai könyvnyomtatásban. Alkalmazásuk is érdekes: közülük kettőt, két hosszúkás téglalap alakút³ (16. kép) rendszeresen a könyvek belsejében, a lapok tetején, mintegy díszlecként használt, a többit inkább címlapokon. Jelmondata a „SPES CONFUSA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT” (ISTENBE VETETT HIT SOHASEM

3 Közli Holanová, Emilia: Typographia Patzkoiana v Bratislave 1771–1809. Martin 1991. 30. l., „b” nyomdászjegy.

16. kép. A pozsonyi Patzkó-nyomda jelvénye a teljes jelmonddal. Mérete: 50×110 mm

SZÉGYENÜL vagy SOHASEM HÁTRÁL MEGZAVARODVA). A nyomdászjegyek mindegyike Franz August Patzkó nevére utal: mert a nyomdászjegyek alsó részének közepén minden esetben megtalálni az összefonódó F.A.P. betűket. Nyomdászjelvényeinek – egy kivételével – állandó eleme a tengerből kiemelkedő szikla, ennek alakja azonban változatos, rajta horgony, távolban egy hajó, az ég felét sötét, villámló felhők takarják, másik felén világos felhők és derűs táj látható. A sötét és világos felhők helye azonban cserélődik: három alkalommal baloldalt vannak a sötét felhők, két alkalommal jobboldalt.

Patzkó legtöbbször és mindig címlapon – például 1777-ben kiadott betűmintakönyve címlapján is – azt a kisebb méretű emblémát alkalmazta, amelynél a horgonyt körülve-

17. kép. A pozsonyi Patzkó leggyakrabban, és általában a címlapon használt jelvénye *Specimen characterum* c. betűmintakönyvén (Pozsony, 1777, Franz August Patzkó). Mérete: 31×45 mm

vő fénysugarban csak a jelmondat első szavai olvashatók: SPES CONFISA DEO, azaz ISTENBE VETETT HIT. Az összefonódó F.A.P. betűk az előtérben, a szárazföldön helyezkednek el. Ezt az emblémáját gyakran megtalálni a nyomda 1774–1789 közötti nyomtatványain. (17. kép)

Ugyancsak egyedülálló a hazai gyakorlatban Patzkónak az a nyomdászjelvénye, amelyet kizárólag saját kiadású naptárai címlapján vagy belsőjében alkalmazott: a puttók egyike földgömböt ölel magához, amelyen az égövi jelek láthatók. (18. kép) Megjegyzendő még Patzkóval kapcsolatban, hogy bár nemcsak Pozsonyban, hanem Pesten is volt fióknyomdája, itteni nyomtatványainak egyikén sem találtunk nyomdászjelvényt, sem a pozsonyiakkal azonosat, sem más-

18. kép. A pozsonyi Patzkó-nyomda naptáron használt nyomdászjelvénye pl. a *Neuer Schreibkalender auf 1786. évi naptárában*. Mérete: 43×75 mm

Egy kevésbé ismert, mert rövidebb ideig működő pozsonyi nyomdász, Oderlitzky ugyancsak allegorikus képet alkalmazott nyomdászjegyként 1792. évi betűmintakönyvén. Viharban tengeren hánykódó vitorlás hajót ábrázol, rajta embe-
rekkel. A szirtek és villámló felhők között hánykódó hajó fölött írásszalag: NON DORMIT QUI CUSTODIT, azaz NEM ALSZIK, AKI ŐRKÖDIK felirattal. (19. kép) Oderlitzky nyomtatványai igen

19. kép. A pozsonyi Oderlitzky-nyomda jelvénye *Specimen characterum* c. betűmintakönyvén (Pozsony, 1792, Anton Michael Oderlitzky). Mérete: 47×66 mm

ritkák, ismeretes azonban, hogy kiadványai igényes kiállításúak. A sok pozsonyi nyomdász között a később színre lépőknek nem volt könnyű dolguk. Mindenesetre az, hogy éppen a pozsonyi nyomdászok jártak élen a nyomdászjelvények használatával, a nagy kínálatra, egymás megkülönböztetésének szükségességére és a konkurenciára utal.

A nyomdászjelvényekkel kapcsolatban minden nyomdának megvolt a maga gyakorlata. Nem minden kiadványon használták, leginkább természetesen a nyomdát bemutató kiadványokon, tehát például saját betűmintakönyveiken. Ilyen esetben szinte magától értetődő a nyomdászjegy megjelenése, de vajon mitől függött, hogy egyéb kiadványaira rátette-e a nyomdászjelvényét vagy sem. És mitől függött, hogy használt-e egyáltalán nyomdász-, illetve kiadói jelvényt egy-egy nyomda? A 18. századi tapasztalat azt mutatja, hogy míg a pozsonyi nyomdászok közül többnek is volt ilyen megkülönböztető emblémája, a legalább ennyire könyvkiadási centrumnak számító Pesten és Budán egyetlenegy sem találtunk.